

„Rendületlenül” vagy megrendülve?

(A Bánk bán egyik színi utasításához)

A Bánk bán ötödik felvonásában, amidőn Solom kardját megvetéssel eldobja, és kijelenti: „Úgy hát átkozott legyen, ki a nemes | Kardot bemártja egy alattomos | Gyilkosnak a véérébe”, Bánk hosszú ideig szótlán marad. Mi megy végbe az alatt a lelkében? A magyarázók elképzeléseiket ehhez a színi utasításhoz próbálják hozzáfűzni: „Bánk, aki mindeddig oszlop módra állott, földre szegezett szemekkel, most hirtelen felkapja a kardját”.

Pándi Pál joggal jegyzi meg, hogy ennek az utasításnak helyes értelmezése „az egész ötödik felvonás, következésképpen az egész dráma lényegével összefügg.” Bánk hallgatása nem dramaturgiai hiba, hanem „tartalmas csend, drámai némaság, amely szervesen hozzátartozik a dramaturgiai építményhez”.¹

Arany János ezt az utasítást „ön és mások vádja által megsemmisülve áll” értelemben fogja fel. Gyulai Pálnál ezt találjuk: „sokáig szótlannul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná...” Péterfy Jenő így értelmezi: „mintha kővé vált volna, mozdulatlanul marad »oszlop« módjára. Erkölcsileg mintegy megsemmisült...”

Ezekkel szemben Molnár Miklós Bánk magatartásában a „mindvégig emelt fővel”-t látta, Sőtér István szerint pedig: „oszlop módjára állott, rendületlenül ...”. Pándi Pálnál hasonlóan: „Bánk »oszlopmódra állott«, tehát kimagasodva, egyenesen, mozdulatlanul”, s úgy látja, „Sőtér István erkölcsi tartalmú »rendületlen«-je fejezi ki az igazságot”.²

Ez utóbbi magyarázatokban feltűnő, hogy figyelmen kívül hagyják az utasítás második felét („földre szegezett szemekkel”); így jön létre az „oszlop módra” ’rendületlenül’ jelentése. Pándi észreveszi ezt, s tanulmányában kitér rá. A Molnár Miklós-féle „mindvégig emelt fővel” fogalmazást a valóságosnál felhőtlenebbnek véli, s az »oszlopmódra állott« előbb idézett értelmezéséhez hozzáfűzi: „mégpedig »földre szegezett szemekkel«, tehát lelkileg meggyötört, nyomottan; fenntartva erkölcsi igazságának öntudatát, de ehhez itt már a belső elborulásnak a lelkiállapota is társul.” Szerinte azonban az elborulás lelkiállapotát nem Petur átka vagy Myska bán Biberach vallomását hírül hozó szavai, nem is Solom kijelentése okozzák, hanem az, hogy észreveszi, magára maradt, s feltornyosul benne a fiáért és Melindáért való aggodalom is.

Könnyű észrevenni: itt arról a - Bánk bánt magyarázókat megosztó - kérdésről van szó, hogy mitől omlik össze Bánk az ötödik felvonásban. Ez a megosztás nem új keletű. Az erkölcsi összeomlást hirdető (Arany János, Gyulai Pál, Péterfy Jenő, Horváth János, Waldepfel József, Révai József,

Vargha Balázs, Benedek Marcell stb.) mellett már korán jelentkeztek olyanok is, akik Bánk összeroppanását kizárólag Melinda halálában látták. Rákosi Jenő már 1886-ban így írt erről: „a katasztrófa egyedül lényeges eleme ... Melinda pusztulása ... a tragédia a szerelmes Bánkból került ki ...”⁵ Ugyanígy vélekedett többek közt Harmos Sándor, Pataky József, Barta János, Orosz László, Sötér István, Pándi Pál, Kárpáti Béla stb.

Visszatérve a vizsgált színi utasításra, nehéz egy „rendületlenül” felmagasodva álló alakot elképzelnünk „földre szegezett szemekkel”, még ha el tudnánk is fogadni Pándi föltételezését, hogy Katona itt „a dráma oly jellemző kettősséggel építkező dramaturgiá”-t alkalmaz,⁴ vagy ha megengedjük is bizonyos mértékig, hogy a megnyugtató értelmezéshez figyelembe kell venni „a drámai közeget, melynek része”, és nem zárkózunk el teljesen attól, hogy az utasítás „sem önmagában érvényes, hanem a konkrét drámai összefüggésben”.⁵ De azt sem szabad elfelednünk, hogy a színi utasítás van a közegért, és nem fordítva, mert itt is fennáll annak a veszélye, hogy a magyarázók előre kialakított elképzéléseket olvasnak bele a műbe.⁶

Katona szavainak, kifejezéseinek értelmezésekor a legnagyobb körültekintéssel kell eljárnunk. Az „oszlop módra” utasítás magyarázatában célszerű figyelembe venni Katona színi utasításainak általános frazeológiáját, továbbá az oszlop szó jelentéstörténetét.

Katona drámaírói pályáját lovagdrámákkal kezdte, színi utasításaiban is a lovagdrámák gyakorlatát követi. A korai darabjaiban található utasítások kifejezik azt az ízlést, amely a korabeli színpadon uralkodott. A színésztől „szélsőséges, túlzottan hangsúlyozott gesztusokat, nagy indulatokat jelző arc-kifejezéseket és felfokozott lelkiállapotokat illusztráló hanghordozást” vártak. Ilyenek pl. „borzadó bámulással”, „rázkódván”, „nyálát nyelvén”, „nagy lélegzetet vesz”, „borzasztó vígsággal”, „mérgesen dombolván”, „nyelvét rágva”, „magánkívuil ragadtatva”, „irtózatos hangon”, „bámuló ordítással”, „nekirikoltja magát”, „nekivicsoritja a fogát”, „ordítással eltorkolja”, „tajtékozva”, „tátott szájjal néz utánuk”, „szemeit rettenetesen forgatván” stb.

Még a Bánk bán első kidolgozásában is: „sátáni mosolygással”, „dörömbölvén”, „ordítva reájok”, „fogcsikorgatva az asztalra ütven”, „vad tekintettel és vérrel forgó szemmel felugrik”, „süvegét fejébe vágja, ezt fogcsikorgatással a homlokára nyomván ordítja”, „mohón belép, vadon körülnéz”, „vad tekintetet vet rá”, „forgó szemmel”, „elforgatott szemmel”, „szikrázó szemekkel”, „felborzolt hajjal”, „ordítva zuhan mellé”, „öklözven mellét”, „rikoltva” stb. Bánk és Gertrudis nagy jelenetükben „fogcsikorgatva” vitatkoznak.

Van ezeknek a túlzott gesztusokkal, arc-kifejezésekkel illusztrált érzelmi kitöréseknek egy csoportjuk, amelynek tipikus változatai olyankor jelentkeznek, amikor a hőst valami élmény, látvány, látomás vagy értesülés váratlanul éri, és meglepetésre, csodálkozásra, elképedésre, megdöbbenésre, félelemre,

iszonyatra vagy éppen magába roskadásra készíti. Ezeknek az erős lelki ráhatásoknak szinte állandóan visszatérő, túlzott kifejezéseiként az utasítások felszólítják a hőst, hogy merevedjen meg és legtöbbször egyben némuljon is el. Ilyenek: „megmerevedve náz utána”, „magánkívül álmélkodva”, „megmerevedve”, „merő [= merev] állásában”, „kiejti a kardot a kezéből, és megmerevedve áll” (Aubigny Clementia); „megáll a test felett, és meredve nézi”, „megmeredve néznek a holttestre”, „megmeredve szegezi ... szeméit anyjára” (Ziska); „elcsüggedt állásban”, „merően állásokban maradnak” (Jeruzsálem pusztulása); „sokáig merően néz Svertlingre”, „bámulásában feleszmélkedvén” (A borzasztó torony); „kétségbeesett melankóliával egyhelyben áll” (Luca széke) stb.⁸

Ezt a megmerevedést, döbbenetet, kábulatba esést gyakran hasonlattal fejezik ki Katona utasításai. Ilyenek: „mint a gutatűtött megmerevedik”, „bámulásában egy kőbálvánnyá változik”, „minden érzékenység nélkül kőbálvány módon” (Ziska); „mint egy kőbálvány megmerevedik” (Monostori Veronka); „mint egy bálvány megmerevedik” (A borzasztó torony) stb.⁹

Divatos utasítás lehetett az ilyen a múlt század eleji drámákban. Még Petőfi is használja Színházban című versében talán színész korában tanult utasítás emlékeként: „Elbájoltál véghetetlen! Itten állok minden este, | Mint a bálvány, merevedten.”

A Bánk bán végleges szövegében kevesebb színi utasítás van, mint Katona korábbi drámáiban, ami maradt, az is tömörebb. A fentebb jellemzett, hangsúlyozott gesztusokat kiváltó utasítások közül mégis van néhány, éppen a megmerevedést kívánók közül. Így pl. Melinda a III/1-ben, midőn Bánk felindulásában megátkozza gyermekét, „sikoltva felugrik”, majd „merően néz maga elébe”. Gertrudis a IV/2-ben, miután Izidórától megtudja, hogy Ottó neki altatót, Melindának pedig hevítőt adott, s arról a nemvárt és nemkívánatos tényről is értesül, hogy Bánk az udvarnál van, „megmerevedik, végre [tehát bizonyos ideig tartó szünet után] halkan mondja: „A nagyúr?!” Vagy midőn Mikhál elfogatásakor azzal a fenyegető jóslattal búcsúzik tőle, hogy reszkeszen szerencséjétől, a királyné megdöbben, „merően néz utána”. Ugyancsak a IV. felvonásban, az egyik legjelentősebb s különféleképpen értelmezett részletben, a királyné megölése után Bánk „merően áll, reszketve egyenesíti ki ujjait - a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére felijed” abból a kábulatból, amely a váratlan esemény, a gyilkosság után szinte megdermesztette. A megmerevedés „fagyva” alakban is jelentkezik. Izidóra, amikor elmondja a királynénak Bánkkal való váratlan találkozását Melinda ajtajánál, meglepődését, ijedtségét így jellemzi: „Én fagyva álltam, mint egy útzó | Az égnek első dördülésekor”. Ilyen érzéketlen, megdermedt lelkiállapotot kíván magának Bánk I. felvonás végi monológjában: „Hogy e tetem fagyos, hogy e szemek | Vakok, hogy e fülek dugulva nem | Valának!” A Monostori Veronkában is

ilyen érzéketlen lelkiállapotra céloznak a lány szavai: „teli torokkal fogok füledbe irgalmasságért kiáltani, míg csak véred az iszonyodás miatt úgy össze nem fagy, mint a jég...”¹⁰

Azt hiszem, az igazsághoz jutunk el, ha a fentebbiek alapján azt állítjuk, hogy Katona színi utasításaiban a „kőbálvány módon” és az „oszlop módra” ugyanazt a szoborszerű megmerevedést, érzéketlen némaságot jelenti, hiszen a bálvány és az oszlop Katona korában (a népnyelvben sok helyen ma is) azonos értelmű szavak.¹¹ A bálvány szó csak másodlagosan vette fel a 'pogány istenszobor' jelentést.

Az oszlop szó jelentéstörténete is ide mutat. Amíg Kazinczyék a népi szobor (= facölöp, oszlop, karó, kapubálvány) szót nem foglalták le a 'statua, die Statue' jelentésre, addig az oszlop szó nem kizárólag mai jelentésében volt használatos, hanem az azonos jelentésű bálvány szóval együtt 'szobor' értelemben is.¹² Katonánál is találunk ilyen értelmű használatot. Történeti jegyzetei között a kecskeméti Szentháromságszobrot, melyet másutt statuaként említ, egy helyütt szentháromság oszlopának nevezi.¹³ A szobor a megdermedt mozdulatlanság, az érzéketlen némaság lelkiállapotának kifejezője a költőknél, Horatiustól kezdve.¹⁴ Így használja Vörösmarty is Az élő szobor című versében. Népi szóláshasonlatokat is lehet idézni a szobor, ill. szinonimái érzéketlen merevséget jelölő értelmére: Áll, mint a bálvány; Úgy áll, mint a kapubálvány; Áll, mint a fakép (faszobor); Áll, mint egy faszent (fából készült szentszobor).¹⁵

De térjünk át a színi utasítás második felére („földre szegezett szemekkel”). Mint láttuk, Pándi ennek helyesen „lelkileg meggyötörten, nyomottan” értelmezést adott, de ezt a fia és Melinda sorsáért való aggodalommal motiválta. E motivációt azonban bizonyítani nem lehet. Ha ehhez a részlethez ismét Katona ilyenszerű színi utasításait tekintjük át, kiderül, hogy ez az utasítás is sztereotíp, lefoglalt tartalmú. Az esetek legtöbbszörében szemérmert, elfogódottságot, csüggedtséget, szégyenkezést, megbánást, önvádat, büntudatot, lelkiismeretfurdalást jelez.

Midőn Biberach Ottó sikere felől érdeklődik, az „elfogódva szegezi a földre szemeit”. Midőn Endre az udvari „leventákat” megkérdezi, ki vívna meg közülük a királyné becsületéért perdöntő bajvívásban, azok „mind gondolkodva szegezik le szemeiket”. Vagyis szégyenkeznek, mert nem mernek ilyen feladatra vállalkozni, egyrészt Bánk iránti tiszteletük, másrészt talán az udvarban keringő szóbeszéd hatása alatt. Hasonlóképpen a kérelem nem teljesítése miatt érzett szégyent magyaráz az utasítás, az Aubigny Clementiában is, midőn a várúrnő azt kívánja a polgároktól, hogy ne hagyják abba a vár védelmét, bármennyire szeretik is grófjukat: „Mind némán földre szegezik szemeiket”.¹⁶ A Bánk bán első kidolgozásának ötödik felvonásában, Midőn Mikhál bán belép a terembe, öccse, Simon mint elfogott párttűt „búsan reá tekintvén,

földre süti szemeit"¹⁷ Figyelemre méltó felvilágosítást ad Katona erre a kifejezésre a Monostori Veronkában, ahol Lóránt, aki szégyelli, hogy húséges feleségét egyszer megcsalta, így elmélkedik: „Ah, amidőn még jó lelkiismeretem volt, ... akkor szabad tekintettel néztem az égre, most szemeimet leszegezem a földre”.¹⁸ Mikor pedig Farkassal bajvívásra készül, s az ezt mondja: „Így fogunk a sorompók közé menni, de én - emelt fővel”, Lóránt így válaszol: „En pedig földre szegezett szemekkel”.¹⁹

Az „oszlop módra állott” és a „földre szegezett szemekkel” tehát nem ellentétes részek, nem a „kettősséggel építkező dramaturgia”²⁰ eredményei, hanem egymást kiegészítő utasítások. Váratlan, villámsújtásszerű közlések. Bánkot a kor és így Katona színpadi szokása szerint is hosszabb ideig tartó szoborszerű mozdulatlanság néma kábulatába merevítik, s ehhez bizonyos fokú tévedést beismerő, „ön és másik vádját”²¹ is magában foglaló szégyenérzetnek az árnyalata is hozzájárul. Érdekes vizsgálatunk támogatására az első kidolgozás ide vonatkozó részletét is figyelembe vennünk. Ha teljes egészét nem ismerjük is, de az ennek a néma jelenetnek megfelelő részlet ránk maradt, mégpedig fontos és pontos utasítással. Itt ugyanis Solom szavai után éppen olyan néma jelenet következik, mint a végleges szövegben, azzal a különbséggel, hogy közben Bánk - ha csak néhány szót mond is - megszólal. Itt a dermedtségre készített kábulat valójában hosszabb, mint a végleges szövegben, mert itt Bánk a Petur átkára mondott szavaitól kezdve hallgat, nincs válasza Solomnak a vérpárbajra való jelentkezésére. De amikor Mihál azt mondja Endrének, nem engedi, hogy Bánk fia „az ős szokásnak ... áldozatja légyen”, így szól, mégpedig a következő színi utasítással: „Bánk, ki elfogódva áll, s megmerevedve felsóhajt | Életemnek anyyala!” A „megmerevedve” utasításrészlet pontosan megfelel a végleges szövegben szereplő „oszlop módra” szókapcsolatnak, az „elfogódva” pedig a „földre szegezett szemekkel” kifejezésnek, megtoldva a sokat sejtető „felsóhajt”-tal. A végleges szövegből is kitűnik, hogy Bánk az egész néma jelenet alatt, passzív levertségében, nem tudja, nem érzékeli, miről beszélnek, hogy Mihál az egész jelenetben a kis Soma sorsáért könyörög a királynak. Ha Bánkot a fiáért érzett aggodalom készítené arra, hogy „földre szegezett szemekkel” álljon, de „rendületlenül”, lehetetlen, hogy valamiképpen ne reagáljon rá. Hiszen midőn kardját felkapja, akkor is kábulatban van, nem tudja pontosan, miről van szó: „Ki? Mit?” Még világosabb ez az első szövegezésben Mihál szavaiból, amelyekből a kérdéses színi utasítás értelmére is újabb fény derül: „fiúcska, kérleld őket éltédért. | Atyád elégtelen most arra. Isten | te látod őtet! Adj ezen meredt, | fagy-testbe érzeményt!”²²

Az „Életemnek anyyala” megszólalás semmiképpen sem vonatkoztatható Melindára, hanem a középkorban szokásos őrangyal-megszólítás. Róla mondja Bánk: „az anygal, mely jegyezte botlásaimnak számát”; hozzá fohászodik,

mikor a II/3-ban Biberachhal elsiet: „oh, angyal! Szerezd meg üdvösséget...”²³

Érdemes még azt is megjegyezni, hogy Bánk lelki sokkja addig tart, míg a távolból pásztori sípon meg nem hallja Melinda kedvelt énekét. Ekkor, de csak ekkor, „mintegy álomból felébred”, ekkor lesz érzékelő, aktív. Katona lélek-ábrázoló érzékére vall, hogy az érzeménynélküliséget jelentő meredségből ismét egy váratlan, hirtelen jött erős érzelmi ráhatás, a neje által sokszor énekelt kedves dal ébreszti fel.

A szóban forgó utasítás tehát nem jelentheti az „emelt fővel”-t, a „felmagasodva egyenes”-et, sem a büszkén nyugodt, bizonyos fokig aktív „rendületlenül”-t, hanem Katona színi utasításainak szokásos kifejezései és az oszlop szó jelentéstörténete szerint valami váratlanra, meglepőre következő szoborszerű kővémerevedést, érzéketlen, passzív kábulatot akar sugalmazni olvasónak, rendezőnek, színésznek. Az utasítás két része nem ellentétes, összhangban van egymással. A második rész a lelki meggyötörtség, nyomottság állapotát szégyenérzettel, a lelkiismeret vádjával árnyékolja be.

Érdekes, hogy a Bánk bán egyik legalaposabb ismerőjének, a balladák nagyszerű lélekábrázolójának Tetemre hívásában hasonló szituációt találunk egészen hasonló művészi ábrázolással: „Arca szobor, lett, lába gyükér ... Könnye se perdül, jajja se hallik ... Döbbsen által a szív ere fagy...”

Amint kimutattuk, a „bálvány módra”, „oszlop módra áll” utasítások Katona cselekményfejlesztésében rendszerint valami, a színen lévő személy számára meglepő fordulatra következnek, amely őt annyira megrendíti, megdöbbsenti, hogy szoborszerű alakká merevül. Vajon találunk-e a Bánk bán ötödik felvonásában ilyen előzményt az „oszlop módra állott” színi utasítás előtt?

A Bánk erkölcsi összeomlását valló magyarázók ilyenek tartják Solom közlését Petur átkáról és Myska bán hírhozását arról, hogy Biberach halála előtt megesküdött a királyné ártatlanságára Melinda meggyalázásában. A legújabb értelmezések viszont úgy látják, hogy ezeknek Bánkra semmi hatásuk sincs, igaza mellett a nagyúr mindvégig kitart. Erről a felfogásról jegyzi meg szellemesen Czímer József: „Vannak, akik úgy látják ..., hogy Bánkra Petur átka és Gertrudis ártatlansága sincs semmilyen hatással. De akkor mit keresnek a drámában?”²⁴

Éppen annak a drámaíróknak ne lett volna a fentiekkel semmi lényegbe vágó célja, aki az első felvonást így zárhatja le hőse szavaival: „Egy | Ménkőcsapás ugyan letépheti | Rólam halandóságom köntösét, de | Jóhíremet ki nem törölheti”, s aki az ötödik felvonásban akkora szenvedéllyel mondatja vele: „Ha tízszer, harmincszor megölt, | Ha kincsemet rabolta el, ha széjjel- | Szaggatta gyermekimet, feleségemet - | Még tán megengedhettem volna, de | Ő jónevét ölé meg nemzetemnek | Rút öccse által”? Bánk jellemének egyik fontos vonása „„jóhírének» féltékeny őrzése”,²⁵ „rendületlenül” felfoghatta-e hát, hogy

„alattomos gyilkosnak” nevezték? Hihetjük-e, hogy Katona csak azzal a céllal szerepeltette a Bánkot terhelő közléseket, hogy a királyt és az udvart megnyugtassa?

Fölmerült olyan nézet is, hogy a cenzúrára volt tekintettel. E szerint Melinda halála is csak arra szolgál, hogy egyensúlyi helyzetet teremtsen Bánk és a király között. „Bánk bukását elfogadni annyira, mint elfogadni bukásnak azt a befejezést, amely a dráma - nem vitásan - leggyengébb része, s a dráma eszméjének azt elfogadni, amit Katona a cenzúra miatt, az egyensúlyi helyzetért tenni kényszerült.”²⁶

Az efféle feltételezésektől elhatárolódva célszerű azt az eddig kellő figyelemre nem méltatott kérdést megvizsgálni: mit jelent Katonánál az „alattomos gyilkos” kifejezés. Milyen ennek a számunkra ma már lényegesen kevesebbet mondó minősítésnek a súlya, jelentősége a középkorba helyezve, vagy éppen még a költő korabeli közönség számára is?

E lealjasító minősítés lovagvilági megítélésére és hatására sokatmondó felvilágosítást találunk Katona Monostori Veronkájában, amelyet Weit Weber regénye nyomán írt. Alpári Katalin Hantfalvi Benjámint „leventát”, szerelmes apródját rá akarja venni arra, hogy mérgezett hegyű karddal vívjon meg vélt elcsábítójával, Szellőrincai Lóránttal. Benjamin „leventái” érzülete ezt hallva így szörnyed el: „Én! Alattomos gyilkos ... Átkozz meg engemet, Katalin, mert én azt nem tehetem. Lelkem öszveromlik azon gondolat alatt: alattomos gyilkos.”²⁷ A Ziska első részében Bánk és Gertrudis vitájához feltűnően hasonló módon Ziska kamarás és Vencel király ketten maradnak a trónteremben, s Ziska a királynak felrója, hogy az ősi cseh földön „külső patkányok” vannak, s ezeknek maga Vencel ad „csalogató eledeleket”, hogy „nagyobb erővel fojtogathassák a cseh galambokat”. A vita hevében Ziska kimondja, hogy Vencel hatalma hanyatlóban van. Ekkor Vencel megijed, attól tart, hogy Ziska meg akarja ölni, de Ziska, a lovag, önértzetesen felháborodva, kardját eldobja büszke megvetéssel így válaszol: „Én nem vagyok alattomos gyilkos!”²⁸ E két szituáció lovagkori szemmel nézve szinte azonos, ha nem egyforma kimenetelű is. Korhű aspektusból nézve érthetjük meg azok álláspontját, akik Bánk önvádját már közvetlenül a gyilkosság után észlelik. (A költő színi utasítása: „Bánk mereven áll, reszketve egyenesíti ki ujjait - a tör kiesik kezéből, melynek zördülésére felijed.”)

E jelenetek világánál érthetőbb lesz előtűnk Petur átka. Ellentmondást, következetlenséget szoktak ezzel kapcsolatban emlegetni: azt átkozza, aki megtette, amit ő is megtett volna, ha meg nem előzik. Ellentmondást látnak abban is, hogy egyaránt átkozza Gertrudist és a gyilkosát. Bánkot érő átka „mentségére” fel szokták hozni, hogy nem tudja, ki volt az alattomos gyilkos. Bánk azonban előtte beszélt hitvese virtusának megbosszulásáról a második felvonásban, kérte őt és társait, maradjanak együtt, mert lehet, hogy szükség

lesz rájuk, így tehát nem lehet kétséges Petur előtt, kit gyanítson „alattomos gyilkos”-nak. Az első kidolgozásban pedig Bánk egyenesen a színre hozott, megroncsolt testű Petur jelenlétében mondja: „én ölém meg a királynét”, s az alattomos gyilkost Petur is megátkozta, s önmagát is azért, hogy a gyilkost saját szövetsége érlelte (Bánkot elválásuk óta joggal számíthatja a szövetség tagjának.) A bihari ispán azt is jól tudja s vállalja, hogy a fegyveres pártütésért mindenképpen halál várna rá, nemcsak a királynégyilkosság gyanúja miatt. Tehát nem más vétke miatt lakol, nem azért mond átkot, hanem a magyar levanta nevére meg a szövetségükre hozott szégyen miatt. Petur nyíltan, többedmagával, a palotaőrök sorát áttörve, „a világ láttára” tört a trónterembe. Mikor Solom őket is „alattomos királyi gyilkosok”-nak nevezte, felháborodva utasítja vissza: „Hazudsz, hazudsz, istentelen gyerek! | Sohasem alattomos a magyar.” Katona már itt hangsúlyozza Petur irtózását és megvetését az alattomossággal szemben, mintegy előkészítve olvasót és nézőt az ötödik felvonásban hírül hozott átkára.

Csak Bánk gondolja, hogy Peturt „hideg gyanúból” ölték meg, nem tudja ugyanis, hogy fegyveres társaival együtt a trónteremben találták. Nem tudja azt sem, hogy Solom szúrta le; úgy gondolja, a merániak álltak rajta bosszút a király nevében, talán parancsára. Katona fontosnak tartja itt annak a kiemelését, hogy Bánk mennyire névbemocskolóan vallja ártatlan személynek „hideg gyanúból” való megölését.

Abban sincs ellentmondás, hogy Petur éppúgy átkozza a királynét, mint alattomos gyilkosát. Mindenképpen zsarnoknak, hazája ellenségének, sőt Biberach második felvonásbeli közlése után talán kerítőnek is tartja Gertrudist. Nem a gyilkosság indokát, nem is jogosságát, hanem négy szemközti módját kifogásolja, átkozza. Hiába érzi Bánk a maga igazát, azt is érezni kell, hogy alattomos gyilkossá lett még az általa „sötétben ólálkodók”-nak nevezettek szemében is. A hazájáról és becsületéről leszakasztott fátyollal folt érte a jó hírért. Ez talán már a tett elkövetése után is ösztönszerűen felrémlik benne, s most világgossá válik. Ha nem sújtja is le teljesen, mélységesen megrendíti.

A magyarázók nemcsak az „alattomos gyilkos”-nak a középkori lovagvilágban szégyent hozó jelentésével foglalkoztak keveset, hanem szinte teljesen megfeledkeztek Solom kardjának megvető módon történt eldobásáról és a jelenetet bezáró kijelentéséről is; kiállását legfeljebb csak a király megnyugtatására szánt „buzgólkodás”-ként vették figyelembe. Pedig ez a jelenetrészlet a közvetlenül előtte elhangzottaknak 13. századi értékelése: Bánknak a magyar lovagok sorából való kirekesztése, hivatalos kiközösítése. Valahogyan elsikkadt ez az értelmezésekben a perdöntő lovagi párbaj lényegével, az istenítélettel együtt. Ezt azonban megint csak akkor értheti meg olvasó és néző, ha a Katonánál betöltött szerepével tisztában van, mint tisztában voltak még a 19.

század elejének színházlátogatói. Erre is a Monostori Veronkában és A borzasztó toronyban találunk jól felhasználható, világos értelmű sorokat.

A Monostori Veronkában Farkasnak és Lórántnak a bajvívásra való felkészülését a Gvárdián így kommentálja: „Úgy tehát ítéljen az Isten felettetek.”²⁹ A borzasztó toronyban Prokob ezt mondja a viszálykodó lovagoknak: „Megálljatok! Elfelejtettétek a vitézi szokást? Valami egyenletlenség támadt közte-tek, jelenjete meg a sorompók között, és az Isten ítélje meg a bűnöst.”³⁰ Ugyanebben a drámában tanúi lehetnek az olvasók és nézők annak is, miként folyt le egy istenítélet perdöntő bajvívással, amikor is a „vitézség szoros törvényei” szerint „Istennek nevében, a bajbrónak és több nemes vitézeknek jelenlétükben, régi szokás szerint megnyittatik az Isten ítélőszéke”. Itt az „ősi törvény és szokás” alapján az egyik vitéz a másikat mint „alattomos gyilkost és útonállót”, mint „haramiát” vádolja. A vitézek a viadal megkezdése előtt kérik Istent, hogy „annak adja a győzedelmet, aki az igaz ügy mellett fogott fegyvert”.³¹

Számunkra azonban legfontosabb az a Monostori Veronkában található részlet, ahol a leventák sorából való kirekesztés korabeli jelentésére és hatására mutat rá Katona. Benjámin leventai érzülete ugyanis hiába utasította vissza Katalin kerítő hízelkedését, csábításának nem tud ellenállni. Az álnokság azonban, hogy „alattomos gyilkos” akart lenni, kiderül. A következmény a fiatal lovagra végzetes. A Gvárdin, aki egykor maga is leventa volt, ki akarja hirdetni (mint tulajdonképpen Solom mester Bánkról), hogy „Hantfalvi Benjámin érdemtelen a leventaságra”. Benjámin ekkor így fakad ki kétségbeesésében: „Előbb szenvedem a halált, mint ezen meggyaláztatást! Vonj kardot, leventa, és add nékem a halált.” Midőn pedig Lóránt meg akar neki kegyelmezni azzal az indokkal, hogy el volt csábítva, s ő a csábítót akarja megbüntetni, Benjámin így folytatja: „Hogy ezen gyalázat szüntelen nyakamon legyen, úgy-é? Hogy megbecsteleníttetve sehol se találjak nyugodalmat - sehol egy szíves barátot? Hogy kedves atyámat időnek előtte a sírba taszítsam, és nevem nemzetségemnek törzsofkájából kimetszettessem? Sohasem! Leventa, add nékem a halált!” Lóránt szánalomból teljesíti Benjámin kívánságát, szabályos párbajban leszúrja. „Benjámin földre zuhan. Köszönöm, leventa! - Nemzetségem becsületéről letöröltetett a mocskok.”³²

Ezt a kard általi, leventai büntetést nem kapja meg Bánk. A kor vitézi törvényeinek és jogszokásainak megfelelően ugyanis itt kiderül és bizonyítást nyer istenítélet nélkül is, hogy a nádor Gertrudison mint ártatlanon vett vérbosszút, ezért nem a jó nevét ért mocskot vérkeresztséggel lemosó bosszúálló lovag, hanem „orozva gyilkoló”. „Marad ő gyilkos” - mondja Miska bán az első kidolgozásban. „Megállj, fiam! Ne vívj vele, méltatlan ő reád.”³³ „Az isten engem büntetésre nem l Tart érdemesnek” - zokogja Melinda holtteste mellett Bánk, pedig hát ott van büntetesként Melinda halála. Bánk azonban

csakis az istenítéletre, a lovagi kard által kapható halálra gondolhat. E levantai helyzetre mondja Myska bán: „Vannak oly | Esetek, hol a kegyelem irtózta-több.”

A Monostori Veronkában több hasonló, a Bánk bánban is föllelhető lovagkori jellegzetesség, szóhasználat akad. Alpári Farkas elátkozza hűgát, Katalint az alattomos gyilkosságért, mint Petur Bánkot, s mint kerítőt „becsülete gyilkosának” nevezi, mint Bánk Gertrudist. Szellőrínci Lóránt így beszél: „a jó hír és név volt a célom, de a célt elhibáztam...”³⁴ A cél elvesztése vagy a hozzá vezető út, mód elvétése jövátehetetlen. Hasonlóan nyilatkozik De la Châtre marsall az Aubigny Clementiában: „Minden veszedelmeimnek a becsület volt a célja - és a cél repült volna el tőlem, mivel talán a módokat elhibáztam?”³⁵ (Bánk is a módot hibázza el: négy szemkőzt számol le Gertrudisszal.) A lovagkor nem ismerte „a cél szentesíti az eszközt” elvet. Célnak és módnak a levantaság normái szerint egyaránt tisztának kellett lennie.

Katona „A lovagdráma világából indult; Bánk bánnal sem lépett ki abból egészen.”³⁶ Sőt: a Bánk bánnak „több a lovagdrámákkal rokon eleme, mint közvetlen elődeinek.”³⁷ Nem korábbi ízléséhez hajlik vissza, a lovagdrámai elemeket a cselekmény kora indokolja.

Waldapfel József kutatásainak eredménye óta a Monostori Veronka és a Bánk bán eszmei világának rokonsága sem lephet meg bennünket. Szerinte ugyanis Katona a Bánk bánban „alakjai egyes vonásaiban, a középkori élet bizonyos vonatkozásainak elképzelésében, a szereplők ajkára adott nézetek dolgában” legtöbbit éppen a Monostori Veronka eredeti forrásának szerzőjétől, Veit Webertől merített, hiszen magyar forrásaiban „s általában a magyar történeti irodalomban a kor életének megvilágítását hasztalan kereste.”³⁸ „Katonára a középkor lovagi életének és zavaros viszonyainak felfogásában általában mélyebb és maradandóbb hatása volt Veit Weber olvasásának. A később magába szívott alapos történeti tanulmányok mögött ott maradt valami - legalább mint általános hangulat ...”³⁹ A Monostori Veronkával kapcsolatban külön kiemeli Waldapfel, hogy a Bánk bánhoz vezető út megvilágításának a legkezdeté.⁴⁰

Nem tudhatjuk pontosan, hogy Katona a magyar forrásokban mit találhattott a magyar lovagiságról. Mégis valószínűnek látszik, hogy alapos kutatásai arról győzhették meg, hogy a 13. században Magyarországon is általában ugyanazok a nemzetközi lovagi, udvari szabályok, törvények érvényesültek, mint a Veit Webertől olvasott regényekben. Valószínűleg tudomást szerezhetett történeti forrásaiból arról, hogy a bosszú (vérbosszú) élő jogszokás volt. A régi magyar nemzetségi jogközösségben gyökerezőnek találhatta azt, hogy a nemi „erőszakvétel a gyilkossággal egyenlő megtételésben részesült”.⁴¹ E felfogás szellemében mondta Bánk a negyedik felvonásban: „Meg fogok tán nem sokára | Nektek fizetni, jó név gyilkolói! | Egész szegény nemzetségem

megölt | Nevében kívánok majd számadást." Ezért nevezte Bánk az ötödik felvonásban is gyilkosnak Gertrudist. A király ezen először megütközik, de azután megérti: arról van szó, hogy Gertrudis „rút öccse által” „jó nevét öle meg” Bánk „nemzetének”, azaz nemzetségének. Ezt a gyilkosságot a lovagi törvények szerint istenítélettel, perdöntő bajvívással lehetett megtorolni.

Olvaszatott Katona a magyar történeti irodalomban a perdöntő esküről is. A lovagkorban az eskü a királyi hatalomnak is szinte egyetlen korlátja volt, „s így annak szinte megmérhetetlen nagy jelentőséget tulajdonítottak.” Mikor Ulászló király esküszegés bűnébe esett, kortársai ifjonti halálában Isten ítéletét látták. „Bár életében szerették és tisztelték, halálát mégis igazságosnak tartották.”⁴²

Szinte biztosnak látszik, hogy az istenítélettel és a vele összefüggő bajvívással kapcsolatban magyar kútfők is tájékoztatták Katonát. „A bizonyítás tagadás esetén lovagmódra bajvívással történt, s a vesztes fél bűnhődése a jogi cselekvőképességet is korlátozó becsületvesztés, vagyis az udvarból és a lovagi társadalomból való kizárás lett.”⁴³

Katona a „századok lelkét” tekintette irányadónak műve megalkotásában. Korhű történeti drámát akart írni, nem lovagdrámát. Fölébe emeli ennek bizonyos fokú realizmusa, hiteles kor- és lélekrajza, valamint korszerű mondanivalója. A Veit Webernél megismert, de tanulmányai során a magyar középkorral is egyezőnek talált elemeket, a lovagvilág eszmei és erkölcsi világából való jogszokásokat, elvárásokat, normákat, melyeket Bánk bánjának nemcsak cselekményébe, hanem az egyes szereplők jellembeli tulajdonságaiba, reflexeibe is beépített, egyenesen korfestőknek szánta. Nem szabad tehát ezeket sem figyelmen kívül hagynunk vagy lekicsinyelnünk, midőn el akarjuk dönteni, mi megy végbe az oszlop módra álló Bánkban.

(Irodalomtörténeti Közlemények 1993. 1.)